

ՄԱՀԱՐԶԱՆ

Թէ ծաղը չը համարէիք ասածս, ես մանրամասն կը նկարագրէի Բազզաթեանի չոփի նման նիհար ու երկար մարմինը, մէջքին կպած փորը, նորա վերին աստիճանի բարակ վիզը, որը աւելի տանձի կոթի էր նմանում, քան թէ վզի. կը նկարագրէի նորա հսկայական քիթը, որի միակ առաւելութիւնն այն էր, որ խնչելու մեծ յարմարութիւն էր ներկայացնում,—նորա պէսսնէի տակ պատասպարուած փոքրիկ աչքերի դէսուգէն վազվրզող բիբերը, խելացի և լայն ճակատը, որը տարածուել էր մինչև նորա ծոծրակը և այլն: Բայց, եթէ ծաղը էլ չը համարէք, դարձեալ չարժէ ուշադրութիւն դարձնել մարդուս արտաքինի վերայ, թէ պէտեւ ագոյնք երեսաց և քալք ոտից լայտ առնեն զմտրդա: Բազզաթեանը ձեզ օրինակ: Թէպէտ նորա արտաքինին պիտի համապատասխանէր և նորա հոգեկան աշխարհը, բայց շուտով կը համոզուէք, որ նորա արտաքինը և ներ-

քինը շատ հեռու են միմեանցից: Իբրև փաստ տօածիս, ևս համառօտ կը նկարագրեմ այն երանաւէտ օրը, երբ Բազղաթեանը, իր ընկերներին նստեցրած սեղանի շուրջը, իսկ ինքն իր բարակ ոտներից մէկը խորասուզած բազղաթօռի փափկութեան մէջ, միևսով դիք կանգնած՝ ճառում էր տաքացած: Նա ճառում էր այն էլ ինչպէս էր ճառում... կատարեալ մի Յիցերոն: Նորա ամեն մի խօսքը թափանցում էր բոլոր ներկայ եղողների սիրտը և տակն ու վրայ անում: Փակագծում նկատենք, որ Բազղաթեանը մեծ շնորհք ունէր խօսելու և նա, այդ ընդունակութեան շնորհիւ, քանիցս անգամ արժանացել էր բոլուն ծափահարութիւնների: Նա պռոտախօս ճոռոմաբան չէր, այլ խօսող և գործող: Նորա արած հասարակական գործերը շատ քչերին է յաջողում կատարելու: Այս անգամուայ ճառը դարձեալ մի հասարակական գործի առթիւ էր: Երբ Բազղաթեանը տաքացած ճառում էր, նորա բոլոր ընկերները՝ աչքերը չռած՝ ոգևորութեամբ լսում էին և անդադար հաւանութեան ցայցեր անում: Բանն այն էր, որ Գուսան պսելդոնիմով բանաստեղծը վախճանուել էր և Բազղաթեանը արծարծում էր այդ օրը պօետի շիրմի վերայ մահարձան կառուցանելու գեղեցիկ միտքը:

* *

Հանգուցեալ Գուսանը, — ասում էր Բազղաթեանը ոգևորուած, — մեր քնած ու թմրած մտքերը զարթեցրեց, ծնեցրեց մեր մէջ ինքնաճանաչութիւնը, մեր պառաժոտ և խոպանացած երկիրը հերկեց, ցանեց նորա մէջ կենդանի սերմեր, որոնք ծլելով, որոնք աճելով... հասկանում էք, որոնք աճելով... այո՛, որոնք աճելով... ասում եմ ձեզ՝ որոնք աճելով...

Այստեղ տաքացած Բազղաթեանը իւր ոսկրացած ձեռքը այնպէս խփեց սեղանին, որ վերջին խօսքերը չը

լուսեցին: Սաստիկ թրիկոցից մինչև անգամ ննջարանի կիսաբաց դռնից ծկրտի տուեց մի կանացի գլուխ:

— Է, ասենք թե՛ Ալեքսանդր Մակեդոնացին մեծ մարդ էր, էլ քնչ կարիք կայ աթոռները ջարդելու, նկատեց ընկերներից մէկը՝ ծիծաղելով:

— Այո— շարունակեց նոյն ոգևորութեամբ Բազզաթեանը, ամենեւին ուշադրութիւն չը դարձնելով ոչ Ալեքսանդր Մակեդոնացու, ոչ էլ աթոռների վերայ. — այո՛— մեր ազգը ապերախտ է: Մենք երբէք չենք գնահատում մեր գործիչներին, չենք յաւերժացնում նորանց փառքը, մենք չենք ցոյց տալիս մեր երախտագիտութիւնը նորան, որ զոհեց իր ամբողջ կեանքը իր ժողովրդի բարօրութեան Հանգուցեալ Գուստնը տնխոնջ մշտի էր ազգային գրականութեան, նա մեր խաւար մտքերի լուսաւորութեան համար մի պայծառ ջահ էր: Նա մեր կանթեղն էր, նա միակ լուսատու տետղն էր մեր գրական միգապատ հորիզոնում: Բայց այլ ևս նա չը կայ, ասողը թրուաւ... այո, այդ ասողը թուաւ...

— Եւ յետքից պայծառ գիծ թողեց, — կամաց մըրմըռաց հանդիսականներից մէկը:

— Գուստնը, — շարունակեց Բազզաթեանը, — մեր ժողովրդի սրտի անկեղծ թարգմանն էր. նա վշտի ժամերին լալիս էր ժողովրդի համար, նա ազգի բարօրութեան ժամանակ հրճուում էր և անվերջ ցնծում: Նա իր սրտից բղխած երգերը ձօնում էր իր մայրենի աշխարհին: Նորա երգի մէջ էր և մեր անցեալը, և մեր ներկան...

— Եւ մեր ապագան, — կամաց մըմռաց փռաշուան պարոնը:

— Գուստնը, — շարունակեց Բազզաթեանը, — երկար տարիներ հնչեցրեց իր քաղցրաձայն, իր անուշախօս, իր գեղահնչիւն ոսկէ քնարը, որի կախարդիչ, որի գիւ-

Թիչ, որի հմալիչ հնչիւնները՝ արձագանք տալով արարաշխարհում՝ վերացան մինչև երկինք և անմահացրին մեծ պօէտի անուներ: Սակայն այժմ, աւանդ, լուեց այդ քնարը, մեռաւ պսակաւոր մեծ գուսանը: Ինչո՞վ մենք պիտի յայտնենք մեր երախտագիտութիւնը նորան, ով արիւն քրտինք մտած՝ զոհեց իր կեանքը ազգի լուսաւորութեան համար: Ինչո՞վ պիտի յաւերժացնենք նորա լիշտակը. ինչ որ էլ անելու լինենք, մենք դարձեալ երախտաւարտ կը մնանք նորա գործունէութեան մենք չենք կարող լիովին ցոյց տալ մեր երախտագիտութիւնը այն մարդուն, որը բարձրացու վեհ Պառնասը, նորա կատարից երգեց մեզ համար, երգեց և վերացաւ անմահների աշխարհը: Իմ համեստ կարծիքով, յարգելի պարոններ, մեր կողմից երախտագիտութեան մի փոքրիկ մասնիկ կը լինէր, մի չնչին հիւլէ կը լինէր, եթէ մենք Գուսանի շիրմի վերայ կանգնեցնէինք մի մահարձան...

—Ներեցէք, որ ձեր խօսքը կտրոււմ եմ,— ընդմիջեց մի պարոն,— Գուսանը մեռած չէ, որ մենք նորա համար արձան կանգնացնենք: Գուսանը կենդանի է և կենդանի կը մնայ յաւիտեան: Սերունդներ կը գան, սերունդներ կ'անցնին, դարձեալ Գուսանի անունը անջինջ կը մնայ: Գոնէ ես իմ կողմից միանգամայն հակառակ եմ արձան կանգնեցնելու մտքին, քանի որ նա, ինքը պօէտն է իր համար արդէն արձան կառուցել: Գուսանի արձանը նորա անմահ գրուածքներն են, նորա դաշնակներն են, որոնք դեռ շատ դարեր...

—Ոչ, ներողութիւն, սխալուում էք... գոչեցին ամենքը միաբերան:

Բազդաթեանը մի կում սառը ջուր խմեց, դիմեց իւր ընդդիմախօսին և սկսեց պաշտպանել մահարձանի հարցը: Նա մի-մի թուեց լուսաւոր ազգերի այն գոր-

ծիչների անունները, որոնց լիշատակին արձաններ են կառուցել: Նա երկար խօսեց, ճառեց տաքացած և վերջի վերջու իր ընդգիծախօսին էլ համոզեց, որ անհրաժեշտ է Գուսանի շիրմի վերայ մի փառահեղ մահարձան կանգնեցնել: Արևս վկայ, ընթերցող, օրինակելի մարդ է Բազղաթեանը, եթէ նա չը լինէր, ով գիտէ, գուցէ մինչև օրս էլ մահարձանի հարցը քնած լինէր:

Բազղաթեանի ընկերները, արդէն հարցը վճռած համարելով, հերթով մնաք բարով ասացին և ցրուեցին իրանց տները, մանաւանդ որ արդէն կէս գիշեր էր: Նորանց հեռանալուն պէս ննջարանից դուրս եկաւ Բազղաթեանի կինը, պաչեց իր մարդու բերանը և ասաց.

— Բերան խօմ չէ, տաճար է, տաճար...

* *

Բազղաթեանը գրականութեան սիրահար էր և ջերմ սլաշտպան: Սկզբներումն ինքն էլ ձեռքը մի քնար առաւ և փորձեց նորան հնչեցնել. բայց նորա ձայնը ընկաւ փորի մէջ և մինչև օրս էլ դուրս չ'եկաւ, որովհետև լարերը համր էին ու ժանգոտած: Նա շատ ճիգ թափեց գրողի անուն վաստակելու, բայց նա չը կարողացաւ արժանանալ այդ անունին. նորա բոլոր ջանքերը զուր անցան: Նա թղթերը մրոտեց, քերթուածներ շարադրեց, բայց չը հասաւ քերթողի կոչումին: Բազղաթեանը տեսնելով, որ Մուղան նորանից երես է դարձրել, չարացած դէն շարտեց քնարը և, թուրքերէնից թարգմանելով, բացականչեց.

— Աստուծոց չը կայ, մարգարէն ինչ անի *):

Բազղաթեանը Գուսանի մտերիմ բարեկամն էր: Նա իր ազատ ժամերի մեծ մասը նորա մօտ էր անցկաց-

*) Ալլահդան եօխ զըր, փէլզամբար նէլնասըն:

նում. իսկ մի խմբագրական կլօուն էլ հաւատացնում էր, որ նա Գուսանին նիւթ էր մատակարարում գրելու համար: Գուսանի մահը այնպէս խոցել էր Բազմաթեանի սիրտը, որ, ասում են, նա ամբողջ մի շաբաթ արտասոււնք է թափել. իսկ դագաղը դուրս տանելիս, ինչպէս պատմում են ականատեսները, նա հանգուցեալի բնակարանում մի քանի անգամ ուշաթափուել է և իր արտասուքներից մի քանի տեղ լճակներ կազմել:

Մի քանի օրից յետոյ մահարձանի հարցի առիթով դարձեալ ժողով կար Բազմաթեանի տանը: Բացի առաջուան պարոններից այս անգամ հաւաքուել էր Գուսանի երկրպագուների մի ստուար բազմութիւն: Կային և մի քանի օրիորդներ և տիկիներ իրանց կորտուած ծամերով (կորտուած ծամերը ազատամտութեան նշան է): Բոլոր աթոռները և բազկաթոռները բռնուած էին: Ընդարձակ գրասեղանի վերայ շարած էին մի քանի արծաթէ մոմակալներ իրանց վառ մոմերով: Իսկ նորանց կողքին թափթփուած էին մաքուր թղթեր, մատիտներ, գրիչներ և այլն: Դահլիճի ճակատին կախած էր Գուսանի մեծադիր լուսանկարը. իսկ առաստաղից կախած էր մի կանթեղ: Ժողովական պարոններից ամեն մէկը, չը նայելով գեղեցիկ սեռի անվերջ հազին, իրան սեպուհ պարտք էր համարում խունկ ծխել Գուսանի յիշատակին, և դորա համար էլ ամբողջ դահլիճը լցուել էր թանձր մխով: Կանթեղի լոյսը հազիւ էր նկատուում ծխախոտի ծխի քուլաների միջից:

Ժողովին նախագահում էր Բազմաթեանը:

— Համեստափայլ տիկիներ և յարգելի պարոններ. — խօսեց նախագահը. — այս օրուան օրը, երբ արդէն վճռուած է մահարձանի հարցը, երբ ամենքս արդէն եկել ենք միեւնոյն եզրակացութեան, պէտք է ընդհանուր ուժով վճռենք և մի ամենակարեւոր խնդիր. ա-

սուժ եմ ամենակարևոր, որովհետև առանց այդ խնդիրը լուծելու մենք միանգամայն զրկուած կը լինինք մահարձան կառուցանելու հնարաւորութիւնից: Այժմ հարց է ծագում՝ թէ քնչ գրամական աղբււրներով պիտի իրադործենք մեր նպատակը: Ահա ձեզ մի հուժ նիւթ, որ կարօտ է մշակման:

— Ես կառաջարկէի, — խօսեց մի պարոն, — որ տըրուեն մի շարք թատրոնական ներկայացումներ և նոցանից դոյացած արդիւնքը յատկացուեն մահարձանի գործին:

— Ի հարկէ, ի հարկէ, — պնդեց տիկին Նը:

— Թատրոնի յուսով մնացողը իր հացը ցամաք կուտի, — նկատեց մի ուրիշ պարոն, — մեր ժողովուրդը թատոն չի յաճախում:

— Ի հարկէ, ի հարկէ, — պնդեց տիկին Նը:

— Ես կառաջարկէի, — խօսեց մի երրորդ պարոն, — որ ներկայացումների փոխարէն սարքուին մի շարք պարահանդեսներ:

— Մեր ժողովուրդը պարել չի սիրում, — նկատեց մի այլ ժողովական, — չեմ կարծում, որ պարահանդեսը յաջողութիւն ունենայ:

— Ի հարկէ, ի հարկէ, — դարձեալ շեշտեց տիկին Նը:

— Իսկ իմ կարծիքով, — խօսեց մի չորրորդ պարոն, — աւելի լաւ է. եթէ հրատարակենք Գոսսանի երկերը և արժան գնով տարածենք ժողովրդի մէջ:

— Թէկուզ ամեն մի գրքի գինը մի կոպէկ նշանակենք, — ընդդիմախօսեց ժողովականներից մէկը, — դարձեալ մեր ժողովուրդը չի գնիլ, որովհետև մերօնք չեն սիրում ընթերցանութիւնը:

— Ի հարկէ, ի հարկէ, — կրկնեց տիկին Նը:

Միւս տիկիւնները և օրիորդները քօլորովին լուռ էին:

Նորանք աչքի տակով նայում էին տիկին Ռ-ին և իրանց սրտի մէջ ուրախանում, որ իրանց ներկայացուցիչը լեա չէ մնում պարոններէց: Ընթերցող, ահա թէ որտեղ է իրաւունքների հաւասարութիւնը:

Ել մէկ էլ չեմ ուզում կրկնել այդ ժողովում տեղի ունեցած ճառախօսութիւնները և վիճաբանութիւնը. միայն այսքանը կասեմ, որ ամենքը վճռեցին դիմել ազգին, հանգանակութիւն անել և գումարուած փողը գործադրել... (ուրիշ բանի չը կարծէք) մահարձանին: Ընտրուեց մի մասնաժողով, իսկ Միքայէլ Բազզաթեանը — նախագահ-գանձապահ: Եւ ուրիշին էլ անյարմար էր նախագահ-գանձապահ ընտրել, քանի որ այդ գործի նախաձեռնողը Բազզաթեանն էր:

Հետեւեալ օրը յայտարարեցին բոլոր լրագիրներում նախագահ-գանձապահի և մասնաժողովի անդամների անունները և հրաւէր կարդացին ամբողջ ազգին: Մինչև անգամ ամենքը կարդալով յայտարարութիւնը և հրաւէրը, գովում էին Բազզաթեանի եռանդը, ղէպի Գուսանն ունեցած նորա սէրը և բացականջում.

— Կեցցէ Բազզաթեանը. մաշալլա Միքայէլ:

* *

Երախտագէտ ազգը սկսեց իր նուիրաբերութիւնները: Աշխարհիս ամեն կողմից ժողովուրդը սկսեց ուղարկել նախագահ-գանձապահին իր փողերը: Բազուի նաւթահորերից, հեռաւոր Ամերիկայից, Հնդկաստանից, Պարսկաստանից և այլն տեղերից ստացուեցան բաւականի փողեր: Գլորացների սաներն անգամ չը խնայեցին իրանց կոպէկները...

Անցել էր մի քանի տարի, երբ լրագիրներում հրատարակուեցաւ, որ Գուսանի մահարձանը կառուցանելու համար գումարուած մասնաժողովը հրաւիրում է ճար-

տարապետներին կազմել մահարձանի նախագիծը, խոստանալով լաւագոյն նախագծերի համար մրցանակ:

Կարգալով այդ յայտարարութիւնը, բոլոր ճարտարապետները սկսեցին թափել իրանց ճարտարութիւնը և մատների շնորհքը՝ Նորանք նստած՝ գիշեր-ցերեկ մտածում էին զանազան նախագծեր: Ճարտարապետներից մէկը ուզում էր շինել մի ահագին գունտ, գնտի վերայ մի թւատարած հրեշտակ, հրեշտակի գլխին մի քնար, քնարի ծալքին Գուսանի արձանը, արձանի վերայ մի մեծ գրիչ, գրչի ծալքին մի գիրք, գրքի կողքին մի ընթերցող մանուկ, մանուկի գլխին մի տուրակ խելք և այսպիսի հազար տեսակ երեւակայական բաներ: Բայց վերջը ինքը ճարտարապետն էր ծիծաղում իր նախագծի վերայ, երբ իր երեւակայութեան մէջ միմեանց վերայ էր դարսում մահարձանի բոլոր մասերը:

Մի ուրիշ ճարտարապետ էլ այսպէս էր նախագիծում մահարձանը.—մի քարաժայռ, որի շուրջը կանգնած են մի խումբ փոքրիկ մանուկներ, իսկ ժայռի կատարից Գուսանը գրքեր էր թափթփում մատաղ սերնդի առաջ: Երբ նա այս նախագծի մասին պատմեց իր մի ծանօթ պարոնի, վերջինս ժպտալով բացականչեց.

—Ճամարիտ, պարոն ճարտարապետ, շատ լաւ էք մտածել: Ճիշտ իմ պառաւ աստին լիշեցի, երբ նա մեզ, փոքրիկ չարաճճիներին, ժողովում էր իր շուրջը և չամիչ բաժանում:

Մի փորձուած ճարտարապետ էլ այսպէս էր մտածում: Շինել մի խաւար անդունդ, որի մթութեան մէջ խորխափում են մի քանի մարդիկ ոչխարի գլխով. իսկ Գուսանը՝ ջահը բռնած ձեռքին՝ կռացած լոյս է սրփռում անդնդի մէջ: Նա երկար մտածում էր, զօռ էր տալիս իւր երեւակայութեան, բայց չէր կարողանում

ձևակերպել խաւար անգուևդը իր խարխափող մարդկանցով: Միայն ճարտարապետ էլ, ի նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ Գուսանը մեր ապառաժոտ սըրտերում ցանեց ինքնաճանաչութեան և բարի զգացմունքների սերմեր, մահարձանը այսպէս էր նախագործում: Մի լերկ ապառաժ, որի վերայ Գուսանը՝ ձեռքին բռնած ձմերուկի և սեխի սերմերով լի տոպրակը՝ քոստան է դնում:

Ճարտարապետները ամեն կողմից ուղարկում էին իրանց նախագծերը Բաղդաթեանին, բայց սա ոչ մէկն էլ չէր հաւանում: Վերջապէս Բաղդաթեանը վճռեց, որ մահարձան նախագծելու գլխացաւանքն էլ ինքը լանձն առնի: Նա թէպէտ ճարտարապետ չէր, բայց պարծանքով ասում էր մասնագործի անդամներին.

— Մի այնպիսի մահարձան կառուցանեմ, մի այնպիսի շքեղ ու ֆանտաստիքական բան շինեմ, որ հողը ջուրը տեսած չը լինի: Մի սքանչելի ու փառահեղ արձան շինեմ, որ ամենքը մատով ցոյց տան, որ աշխարհիս ամեն կողմից գնն, տեսնեն ու հիանան...

— Ել երբ. ձեր այդ շնորհքն էլ որ օրուայ համար էք թողել. — կրկնում էին ամեն անգամ մասնագործի անդամները:

— Սպասեցէք, պարոններ. սա շտապելու գործ չէ, սա մահարձան է, հանաք-մասխարու թիւն չէ. պէտք է լաւ մտածել:

— Այսքան երկար մտածել չի լինիլ, — ասում էին անդամները, — ինչ տնելու էք, շուտով արէք, տարիներն անցնում են, իսկ դուք դեռ մտածում էք: Սորանից աւելի երկար մտածելուց դուք անշուշտ թոքախտ կը ստանաք:

— Հեշտ բան էք կարծում մահարձան կառուցանելը, — բացականչում էր Բաղդաթեանը, — դեռ ընդո-
ւ. Ռ. Մ. Ա. Յ.

մենը մի քանի հազար ռուբլի է հաւաքուել, միթէ կարելի է մի քանի հազարով արժանաւայել արձան կուուցանել:

— Եղբայր, թէ փողը պակասում է, դարձեալ դիմենք ազգին և շարունակենք մեր սկսած հանգանակութիւնը. իսկ եթէ այլ ևս ոչ մի տեղից յոյս չըկայ, գոնէ մի համեստ կիսարձան կառուցանենք. եթէ կիսարձանի համար էլ չի բաւականանալ այդ գումարը, գոնէ Գուսանի գերեզմանի վերայ մի հասարակ քար քաշել տանք և փորագրել տանք պօէտի անունը, որ չ'անհետանայ, հողի հետ չըհաւասարուի նորա թանկագին գերեզմանը... Վերջապէս ազգը բողոքում է, հաշիւ է պահանջում մեր գործունէութիւնից...

— Ազգը բեհեաբ նամաղու՛ւ է անում: Հա, հա, հա, հա. հանաք եմ անում, հանաք: Մի փոքր էլ համբերեցէք և շուտով ամեն բան գլուխ կը բերուի:

— Սորանից աւելի էլ համբերել չի լինի:

— Խոստովանք լինի, մի փոքր տկար եմ. ստամոքսս վնասուած է և մարսողութիւնս անկանոն է կատարւում — ասաց մի անգամ Բազաթեանը, — բժիշկները ասացին, որ կուզմիջի էքստրաքս ընդունեմ, բայց ինչքան փորձեցի, այդ դեղը բոլորովին չ'օգնեց: Հիմա, մի ուրիշ բանիմաց բժիշկի խորհրդով, ինչոր մի տեսակ հաքեր պիտի կուլ տամ... Աստուած՝ կանչեցէք, որ շուտով առողջանամ և մահարձանի գործն էլ գլուխ բերեմ:

— Այդ «հաքերը» շուտով կուլ կը տաք:

— Շուտով, շուտով, արդէն պատրաստ եմ:

— Իսկ հաքերից լետոյ վայ թէ ձեր ստամոքսը չը բժշկուի:

— Կը բժշկուի, կը բժշկուի, անհոգ կացէք, մահարձանն էլ ամենամօտ ապագայում կառուցուած կը լինի:

— Հաստատ:

— Ի հարկէ, հաստատ, թէ չէ փտած մահարձանը
Ֆերկար կը դիմանայ:

— Իսկ ձեր խօսքը... նա էլ հաստատ կը լինի:

— Այո, հաստատից էլ հաստատ...

*

Մօտեցել էր Գուսանի մահուան տասնամեակը:

Բոլոր հնացած պարտամուրհակները և յանձնարարած գումարները, արդէն ուժասպառ եղած, մտնում էին իրանց նոր շրջանը, որը ռուսերէն կոչւում է ДВ-НОСТЬ: Ժողովուրդը մոռացել էր արդէն Գուսանի անունը: Եւ որովհետեւ վերջին անգամները երկու հարեւան ազգերի մէջ պատերազմ կար, այդ պատճառով էլ բոլորեքեան առօրեայ խնդրով էին զբաղուած: Իսկ Միքայէլ Բազզաթեանը այդ ժամանակ միայն իր «հարերով էր զբաղուած: Հաբերը այնքան խոշոր էին, որ Բազզաթեանը սիրտ չէր անում նորանց կուլ տալու: Հիւանդը վախենում էր, որ մի գուցէ նորանք դէմ ընկնեն, մնան բողազում և խեղդամահ անեն նորան:

— Պարոն բժիշկ, ասաց նա, — ինձ թւում է, որ բողազիս անցքը նեղ է և փոքրիկ, իսկ ձեր հաբերը անհամեմատ խոշոր. աղաչում եմ, զննեցէք բողազս և ինձ յայտնեցէք նորա տրամադծի չափը:

— Ինչ էք ասում, — պատասխանեց բժիշկը, — ուրիշները ուրանից աւելի խոշորներն են կուլ տալիս. դուք ամենեւին միջ վախենալ, երեսներդ խաչ հանէք և կուլ տուեցէք:

— Գիտէ՞ք, ինչ կալ: Ես ճանաչում եմ մի պարոն, որ խոշոր-խոշոր հաբեր էր կուլ տուել. բայց յամառ հաբերը, փոխանակ ստամոքսը գնալու, փոխել էին իրանց մարշրուտը և կրկին դուրս թափթփուել խեղճ

Հիւանդի քթածակերից... վախենում եմ, որ մի գուցէ մի ալգալիտի օլին էլ իմ գլուխը գալ:

—Այդ ձեր ասած պարոնի բանը ուրիշ է, իսկ ձերը ուրիշ:

—Ի՞նչպէս:

—Այդ պարոնի բողաղը անշնորհք է եղել:

—Իսկ դուք հաւատացած էք, որ իմ բողաղը շնորհքով է:

—Ոչ միայն շնորհքով է, այլ և սքանչելի է նորա շէնքը:

—Ուրեմն կարելի է կուլ տալ:

—Ոչ միայն կարելի է, այլ և անհրաժեշտ է ձեր ստամոքսի համար:

—Իսկ եթէ յանկարծ, Տէրը մի արասցէ, փորահարիք ընկնեմ:

—Անհոգ կացէք, փորահարիքի խնդիրը իսկոյն կարելի է լուծել:

—Ինչո՞վ:

—Լուծողական ձէթով:

Բազդաթեանը հաբերից մէկը մօտեցրեց բերանին, տատանուեց և սարսափած կրկին լետ քաշեց: Իսկ երբ բժիշկը նորան քաջալերեց, նա կրկին մօտեցրեց հաբը բերանին և բացականչեց.

—To be or not to be ¹⁾?

—To be, պարոն Բազդաթեան: Ես ձեզ հաւատացնում եմ, To be!

—Յանուն Հօր, և Որդւոյ, և Հոգւոյն Սրբոյ...

—Ամէն:

—Սպասեցէք, սպասեցէք, պարոն բժիշկ. «ամէնը» գեռ վաղ էր:

¹⁾ Լինե՞լ, թէ չլինե՞լ (Համլետ):

Երկաթը տաք-տաք կը ծեծեն:

— Վնաս չունի, նորից կարելի է նորան տաքացնել:

— Դէ, էլ միք ուշացնիլ:

— Իսկ համը քնչալէս է:

— Ոչ թթու է, ոչ էլ կծու, այլ անուշահամ ու քաղցր, ինչպէս չամիչ: Ուրեմն՝ մէկ, երկու, պատրաստուեցէք, — երեք:

Առաջին հաբը կուլ գնաց, նորա բարի օրինակին հետեւեցին և միւսները:

— Անուշ, մարսակուն:

— Մերսի, եղբայր պատուական:

Ներեցէք, ընթերցող, որ այսքան երկար զբաղեցրի ձեզ Բազղաթեանի հաբերի հարցով: Եթէ Հայոց ազգի խաւար կանթեղները ձեզ ասելու լինին, որ Բազղաթեանի հաբերը իմ ասելիքին չեն վերաբերում և հեղինակը զուր է գցել նորանց «Մահարձանի» մէջ, չըհաւատաք: Ընդհակառակը հաբերի և մահարձանի հարցերը իրար հետ կապուած են անքակտելի հանգույցներով: Եթէ մահարձանը չըլինէր, հաբերն էլ չէին լինիլ: Իսկ եթէ հաբերը չըլինէին, մահարձանն էլ չէր լինիլ: Լիայոյս եմ, որ շուտով ամենքդ էլ կը խոստովանէք ասածիս ճշմարտութիւնը:

* *

Գարունը բացուել էր:

Ասուն, անասուն, լեռներ ու ձորեր, զարթնելով ձմրան խորը քնից, ողջունում էին գարնան գալը և համբուրւում արևի պայծառ ճառագայթների հետ: Դաշտերի ձիւնը հալւում էր և իր տակի եղած-չեղածը մերկացնում ու երևան հանում աշխարհի առաջ: Զմեռուան սպիտակ գորգը, որը խաբուսիկ ու շքեղ դիմաւոր էր նման պատել էր արար աշխարհս, այժմ հետզհետէ չքանում էր: Նորա տակից այժմ երևում էին թէ գե-

ղեցիկ մարդագետիները և թէ աղբակոյտերը: Ահա տարուալ այդ ժամանակն էր, երբ յանկարծ լուր տարածուեց ամեն տեղ, թէ այն բազմամարդ քաղաքում, ուր վախճանուել էր Գուսանը, Միքայէլ Բազզաթեանի նախաձեռնութեամբ արդէն կառուցուած է պօէտի շիրմի վերայ մի հրաշալի արձան: Ազգի ուրախութեանը չափ չը կար: Ամենքը հրճուում էին և փառաբանում Բազզաթեանի անունը: Բոլոր քաղաքներից սկսեցին շնորհաւորական հեռագիրներ և նամակներ ուղարկել Գուսանի այրիին և նորա որբ մնացած որդոց: Ամեն տեղից շատ շնորհակալական և գովասանական հեռագիրներ և ուղերձներ ուղարկուեցան Բազզաթեանին: Նորա շնորհքի, ճարտարապետութեան և եռանդի համար: Ամենքի հետաքրքրութեան չափ ու սահման չը կար: Բոլորեքեան էլ փափագում էին իրանց սեփական աչքերով տեսնել մեծ պօէտի փառահեղ ու հրաշալի մահարձանը, որը, ինչպէս պատմում էին, ականատեսները, իր հօտը չուներ ողջ աշխարհում: Ամեն մէկը նմի այլ տեսակ էր երևակայում նորան, որովհետև արձանը արձանի նման չէին պատմում, այլ մի չը տեսնուած, մի չը լսուած ու հրաշք բան: Չշմարիտ, ընթերցող, օրինակելի մարդ է Բազզաթեանը. եթէ նա չը լինէր, մահարձանի հարցը մինչև օրս էլ քնած կը լինէր:

— Սուտ չէիք ասում, պարոն Բազզաթեան, — ասում էին մասնաժողովի անդամները, — որ մի այնպիսի արձան պիտի կանգնեցնէք, որ հողը-շուրը տեսած չը լինի, որ աշխարհիս ամեն կողմից գան, տեսնեն ու հիանան:

Բազզաթեանը, լսելով իր ընկերների գովաստները, ոչինչ չէր խօսում, այլ միայն խորհրդաւոր կերպով հազում էր և կոկորդը մաքրում: Նա այնքան համեստ

էր, որ այդ գովեստները չը լսելու տեղ էր դնում:

— Սուտ չէիք ասում, պարոն Բազզաթեան, որ «հարերը» կուլ տալուն պէս, իսկոյն գլուխ բերէք արձանի գործը. այժմ, ի հարկէ, լաւ է ձեր ստամոքսը:

— Է՛հ, գոհութիւն Աստուծոյ, — պատասխանում էր Բազզաթեանը և ձեռքով շփում իր տուրքած փորը, որը մի ժամանակ կպել էր նորա մէջքին:

Բայց և այնպէս Բազզաթեանի կառուցած մահարձանը ամենքի համար հետաքրքրութեան առարկայ էր դարձել: Շատերը պատմում էին, որ մահարձանը ներկայացնում է մի մարմարէ պատուանդան, որի վերայ կանգնած է Գուգանը. իսկ պատուանդանի տակից չըքնադատես Մուգան տղ ձեռքով մատուցանում է պօէտին ոսկէ քնարը, իսկ միւս ձեռքով ցոյց է տալիս դէպի Պառնասի կառարը. արևը դուրս գալուն պէս, ամեն առաւօտ, ոսկէ քնարը ինքնիրան սկսում է նուագել Ձալն տուր ու ծովակ» երգը. իսկ երեկոյեան, արևը մայր մտնելուն պէս, Մուգան երեք անգամ կանչում է բարձրաձայն. «Փառք ու պատիւ Գուգանին»: Նոյն Մուգան գիշերուայ կիսին եօթն անգամ կանչում է բարձրաձայն. «Կեցցէ Միքայէլ Բազզաթեանը և զարթեցնում քնած աշխարհը: Մահարձանի նկարագրութիւնը լսողները, բերանները բաց էին անում և ապշած բացականչում. Տէր, ճղորմեա. այդ էլ չէինք իմացել, որ արձանը կարող է ինքն իրան խօսել, որ քընարը կարող է ինքն իրան նուագել...

Բայց նկարագրողները թե՛ րահաւատներին հաւատացնելու համար ասում էին.

— Ինչո՞ւ չէ, Միթէ Եգիպտոսի Մեմնոնի արձանը ամեն առաւօտ ձայն չէր արձակում միթէ արգանը ինքն իրան չէ՞ նուագում: Միթէ ժամացոյցի սլաքները

ինքն իրան չեն պտտում: Եւ վերջապէս մարդուս ձեռքին գոռալ բան կա:

Ձանազան քաղաքներից սկսեց դիմել զէպի մահարձանի քաղաքը հետաքրքրուողների մի ահագին բազմութիւն: Երկաթուղու կայարանը լցուել էր եկուորներով: Սորանց մէջ կային նկարիչներ, որ եկել էին Գուստի մահարձանի պատկերը նկարելու. կային հոգևոր սկաններ, որ եկել էին մաղթանք կատարելու արձանի տակին և խունկ ծխելու: Կային երաժիշտներ, որ եկել էին ծանօթանալու ինքն իրան նուագող քնարի մեխանիզմի հետ. կային ճարտարապետներ, որ եկել էին արձանի շէնքոյի հետ ծանօթանալու և այդպիսով կատարելագործելու իրանց արուեստը. կային խմբագիրներ, զանազան թերթերի աշխատակիցներ, տիկիներ, օրիորդներ և այլն: Սորանք բոլորն էլ խմբուեցին միասին և սրտատրոյի սկսեցին առաջ ընթանալ քաղաքի փողոցներով: Ահա եկուորները հասան քաղաքի այն մասը, ուր Բազմաթեանը կառուցել էր արձանը:

— Ո՛ւր է մահարձանը, հ՛ր: Այ քեզ, արմանք գորմանք. — գոչում էին ամենքը անհամբերութեամբ, — մեղ այստեղ ցոյց տուեցին, բայց ոչինչ չէ երևում: Ձը լինի թէ, ուրիշ քաղաքամասումն է:

— Ո՛չ, ո՛չ. հենց այստեղ ցոյց տուեցին, բայց չի երևում. Տէր, ողորմեա՛. այս քնչ հրաշք է: Ձը լինի թէ մահարձանը աներևութացել է:

Այդ միջոցին փողոցով անցնում էր մի համեստափայլ տիկին, որը երկրպագու էր հանգուցեալ պօետի հոնճաբին: Եկուորներից մի պարոն, որը ճանաչում էր այդ տիկնոջ, մօտեցաւ նորան՝ բարևեց և հարցրեց.

— Տիկին, տիկին, ի սէր Աստուծոյ, ասացէք — ո՛ր տեղ է Գուստանի մահարձանը:

—Ահա Գուտանի մահարձանը: Չէք տեսնում ալն...
 Պառնուլթեամբ պատասխանեց տիկինը:

Ամենքը հետաքրքրուլթեամբ վեր բարձրացրին ի-
 ռանց աչքերը և տեսան իրանց առաջ մի նորակառուց
 գեղեցիկ շէնք, որի բաց պատուհաններից մէկի առաջ
 Բազգալթեանը՝ անվրդով նստած՝ իր կնոջ հետ քաղցր
 զրոյց անելով, պաքսիմատով սուրճ էր վայելում...

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ

Փետր. 26 1898

Թիֆլիս

